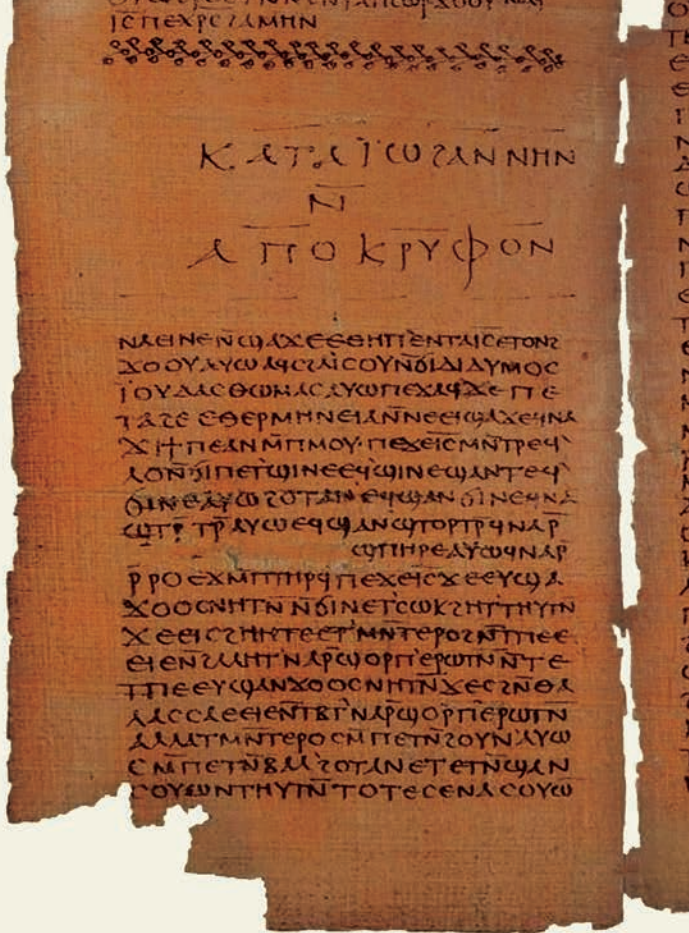

Proa

Armand Puig i Tàrrach (ed.)

ELS EVANGELIS APÒCRIFS: TEXTOS GNÒSTICS

ELS EVANGELIS APÒCRIFS:
TEXTOS GNÒSTICS

VOLUM II

Edició a cura d'Armand Puig i Tàrrach

amb la col·laboració de Xavier M. Vicens Pedret

Proa

L'edició d'aquesta obra ha rebut un ajut del Ministerio de Educación,
Cultura y Deporte

Primera edició: desembre del 2015

© Armand Puig i Tàrrach, 2015

Drets exclusius d'aquesta edició:

Raval Edicions SLU, Proa

Diagonal, 662-664

08034 Barcelona

www.proa.cat

ISBN: 978-84-8256-930-7

Dipòsit legal: B-28.033-2015

Composició: Víctor Igual, SL

Impressió: Liberduplex

Queda rigorosament prohibida sense autorització escrita de l'editor qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra, que serà sotmesa a les sancions establertes per la llei. Podeu adreçar-vos a Cedro (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 91 702 19 70 / 93 272 04 47). Tots els drets reservats.

ÍNDIX

Prefaci	11
Abreviatures i sigles	17
Introducció general	21
1. Col·lecció de sentències de Jesús	165
Evangeli de Tomàs	165
2. Obres doctrinals	255
2.1. Evangeli de Felip	255
2.2. Evangeli de la Veritat	338
3. Diàlegs de revelació entre Jesús i els seus deixebles (a)	401
3.1. Diàleg del Salvador	401
3.2. Evangeli de Maria	444
3.3. Primer Apocalipsi de Jaume	474
4. Diàlegs de revelació entre Jesús i els seus deixebles (b)	511
4.1. Apòcrif o Llibre secret de Joan	511
4.2. Evangeli de Judes	626
Bibliografia general	685

COL·LECCIÓ DE SENTÈNCIES DE JESÚS

EVANGELI DE TOMÀS

Introducció

L'Evangelí de Tomàs (Tom) és, sens dubte, el text més famós dels manuscrits coptes descoberts a l'Alt Egipte, a Nag Hammadi (NHC II,2 pp. 32,10-51,28). El lloc on ha estat escrit no és, però, Egipte, sinó Síria, i la llengua original de Tom és el grec –si bé no es pot descartar alguna influència provinent del siríac. Tom ha sorgit probablement en un medi urbà, potser a la ciutat d'Edessa, i és exponent d'un cristianisme d'encreuament i de frontera com és el cristianisme siri, en el qual han estat escrites o circulen obres que mantenen contactes amb el nostre text: l'Evangelí dels Hebreus (dels volts de l'any 100) (vegeu *Apòcrifs*, I, 2.1), el Primer Apocalipsi de Jaume (entre els segles II i III) (vegeu *Apòcrifs*, II, 3.3), l'Evangelí de Felip (final del segle II o inicis del segle III) (vegeu *Apòcrifs*, II, 2.1) i les Actes de Tomàs

(segle III). La data en què cal situar l'estadi final de Tom (que aquí anomenem Tomàs²) oscil·la entre el 140 i el 150, si bé és possible que correguessin diverses versions del document en la segona meitat del segle II fins a l'any 200 dC, si ho jutgem per les diferències entre els textos grec i copte que s'han conservat. En canvi, la data de composició de Tomàs¹ o estadi original de Tom es mou pels volts de l'any 100. Aquest estadi és, doncs, contemporani de l'Evangeli dels Hebreus, document judeocristià, els pocs fragments conservats del qual presenten afinitats amb aquell.¹

1. Vull fer notar que tant Tomàs¹ com Tomàs² han de ser considerats «estadis» (*stages*) i no «estrats» (*layers*), ja que es tracta de dos moments de Tom, inicial i final, respectivament, i que, per tant, és impossible dividir els 114 lòguions o unitats literàries de Tom en dos «textos» precisos i establir una hipòtesi de reconstrucció literària de Tomàs¹ i de Tomàs². Tan sols és possible esbossar un esquema d'atribució de lòguions a cada estadi. Ens trobem davant una cadena de transmissió de tipus oral, que s'allarga durant, almenys, cinquanta anys (del 100 a 150) i, probablement, fins al 200 dC. Per tant, els «augment» (o *Accretions* segons la proposta d'A. D. DeConick) es poden produir en qualsevol moment del procés de transmissió. En efecte, la nostra hipòtesi no es troba lluny de la formulada per aquesta autora nord-americana, la qual distingeix entre els materials que constituïrien el «nucli» de Tom (*Kernel*) i els materials que serien «augment» (*Accretions*) d'aquest nucli.

Val a dir que aquestes datacions es corresponen a les informacions sobre Tom que es troben en els escriptors cristians antics: Climent d'Alexandria (*Stromata* 2,45,5 i 5,96,3, on s'atribueix a l'Evangelí dels Hebreus un lòguion gairebé idèntic a Tom 2, i *Stromata* 3,92,2-93,1, on se cita, com a pertanyent a l'Evangelí dels Egipcis, una frase que de fet és semblant a Tom 22,5), Hipòlit de Roma (*Refutatio* 5,7,20, on se cita una sentència una mica semblant a Tom 4 i se l'atribueix al grup gnòstic dels naassens) i Orígenes (que esmenta Tom en *In Lucam Homiliae* 1). Pel seu costat, els escrits maniqueus coneixen i fan servir Tom, i un escrit hermètic del segle III, la Pistis Sophia (42-43), explica que Jesús hauria encarregat a Felip, Mateu i Tomàs de posar per escrit les seves paraules.

El text complet de Tom forma part de la Biblioteca copta de Nag Hammadi (mitjan segle IV), però posseïm, a més, tres papirs grecs amb fragments de l'Evangelí de Tomàs provinents d'Oxirinc, també a Egipte (POxy 1, 654 i 655), independents l'un de l'altre, que han de ser datats a partir de l'any 200 dC. En conseqüència, cal concloure que és del tot versemblant que una versió del text actual de Tomàs, en la seva llengua grega original, ja existís a mitjan segle II. D'altra banda, l'estudi de Tom mostra els contactes que manté amb els quatre evangelis canònics, la qual cosa indica que no pot ser anterior a l'any 100. És,

doncs, inexacte pretendre fer de Tomàs un evangeli més primitiu que Marc, el més antic dels evangelis sinòptics, i situar-lo als volts dels anys 50-60.²

Ara bé, no tots els lòguions de Tom es poden explicar de la mateixa manera. Tom és un text notablement heterogeni. Per un costat, conté alguns materials literaris primitius –fins i tot alguns que no han estat recollits per cap altre document cristià– que poden ser atribuïts a Jesús mateix, i, per l'altre, conté

2. La datació de Tom anterior a Mc ha estat proposada per un grup important d'autors nord-americans vinculats i influïts pel *Jesus Seminar*. Vegeu, per exemple, J. D. Crossan, *The Historical Jesus. The Life of a Mediterranean Jewish Peasant*, Edinburgh 1991, pp. 427-428.434-447. Per a Crossan, els lòguions de Tom serien de l'estrat de Jerusalem (Jaume) (anys 50-60) o bé de l'estrat de Síria (Tomàs) (anys 60-70). Aquesta posició, però, no és compartida per molts altres autors, tant nord-americans com, sobretot, europeus (per exemple, Ch. Tuckett, «Thomas and the Synoptics», *NvT* 30 [1988] 132-157). Queda clar, doncs, que Tom no és anterior, sinó posterior, als evangelis canònics. Tanmateix, com veurem al final d'aquesta «Introducció», alguns dels materials inclosos en Tom pertanyen a la tradició de Jesús tal com era transmesa en el segle I, el temps en què aparegueren els quatre evangelis més primitius, els anomenats «canònics». Sobre les relacions entre Tom i els sinòptics, vegeu encara J. D. Kaestli, «L'utilisation de l'Évangile selon Thomas dans la recherche actuelle sur les paroles de Jésus», en D. Marguerat; E. Norelli; J. M. Poffet (eds.), *Jésus de Nazareth. Nouvelles approches d'une énigme* (Le Monde de la Bible 38), Ginebra 1998, pp. 373-395.

materials literaris de clara empremta gnòstica que només s'expliquen en el marc d'un gnosticisme cristià en plena expansió i desenvolupament, és a dir, en la segona meitat del segle II. En conseqüència, caldrà interpretar cadascun dels lòguions o unitats literàries que formen Tom en relació als dos estadis en què cal dividir la formació d'aquest document: Tomàs¹ i Tomàs². En l'edició del text s'indicaran en cursiva aquelles frases que han de ser considerades pròximes a l'estadi inicial de Tom, és a dir, a Tom¹. Com veurem, és habitual que, en l'estadi de Tomàs², s'afegeixin materials nous als lòguions que ja es trobaven en Tomàs¹.

Continguts i fonts

Tomàs es presenta com un recull de 114 unitats literàries anomenades *lòguions* (= lòg.) i atribuïdes a Jesús, sense cap fil conductor aparent. En 78 ocasions, aquestes unitats comencen amb una simple frase del tipus «Jesús diu (o: digué)». En 22 ocasions les unitats corresponen a curtes escenes de diàleg, que de fet serveixen perquè Jesús pronunciï alguna o algunes sentències, sovint a requeriment dels seus deixebles o preguntat per altres persones (6; 12; 13; 18; 21; 22; 24; 37; 43; 51; 52; 53; 60; 61; 72; 79; 91; 99; 100; 104; 113; 114). També hi ha 13 paràboles (8-9; 20; 57; 63-65; 76; 96-98;

107; 109) –o 14, si hi incloem 21,5.³ Les sentències atribuïdes a Jesús són de tipus sapiencial (24; 45; 47), benaurances (54; 58; 79), invectives (102), lamentacions (112), proverbis (31), sentències profètiques (44; 51; 71), sentències amb «jo» (61; 77), regles comunitàries (12; 25), sentències sobre la Llei (27; 53) i materials apocalíptics (11; 111). Així, doncs, Tom és una col·lecció de lòguions o unitats literàries formada per tres tipus de materials atribuïts a Jesús: sentències precedides d'una fórmula introductòria (del tipus «Jesús diu») (78 unitats o lòguions), sentències pronunciades en el marc de breus diàlegs (22) i paràboles (13). A tot això cal afegir Tom 1 (encapçalament o íncipit). En total, doncs, 114 unitats literàries.

Les fonts de les quals provenen tots aquests materials són, com hem remarcat, heterogènies, si bé una bona part dels materials –els pertanyents a Tomàs¹– es mostra afí als materials continguts en els evangelis sinòptics (la col·lecció de sentències Q, Marc, Mateu, la tradició pròpia de Mt, Lluc i la tradició pròpia de Lc), a l'Evangeli segons Joan (en algunes ocasions) i als pocs

3. La paràbola de l'amo de la casa que defensa casa seva del lladre nocturn (21,5), en l'estadi de Tomàs², queda inclosa en un episodi més ampli, introduït per una pregunta de comparació (21,1). Tanmateix, considerada per ella mateixa, és una paràbola.

materials conservats de l'Evangelí dels Hebreus. En l'estadi de Tomàs² es fa clarament perceptible la influència de l'Evangelí segons Joan, i les afinitats s'estenen a altres obres cristianes de continguts gnòstics actives en l'àrea síria durant els segles II i III (Evangelí dels Egipcis citat per Climent d'Alexandria, Evangelí de Felip, Segona carta de Climent, Diàleg del Salvador i Evangelí de la Veritat).

D'una banda, com ja hem suggerit, es constata la presència de tradicions orals independents, algunes de les quals són molt primitives, que poden haver vehiculat fins i tot sentències de Jesús no recollides en els evangelis canònics (un cas emblemàtic és el lòguion 82). De l'altra, s'aprecia el fenomen de l'anomenada *segona oralitat*: fonts o materials sinòptics escrits poden haver donat peu a una transmissió oral subordinada a aquests materials, que s'hauria escampat per les comunitats tomasianes. Això explicaria algunes divergències constatables en els lòguions paral·lels entre Tom i els evangelis sinòptics (n'és un exemple el lòguion 47). Naturalment, la frontera entre les modificacions derivades de la segona oralitat i les modificacions introduïdes en el moment de la posada per escrit de la tradició oral és més aviat subtil. A això cal afegir els més que probables retocs del(s) traductor(s) i copista(es) copte(s), els quals, en alguns casos, haurien «anivellat» la traducció del grec amb formes pròpies dels evangelis coptes, que

ells coneixien de memòria, o bé haurien «arrodonit» certes expressions o bé no haurien entès certes expressions de l'original grec o bé, senzillament, haurien comès errors de còpia.

En resum, es dibuixa una doble tessitura a l'interior del text actual de Tomàs. Atès que s'hi troben materials del tot afins als evangelis canònics i materials que se'n separen ostensiblement, sembla clar que aquest text és el resultat d'un procés de formació literària que s'hauria perllongat durant uns cinquanta anys (del 100 al 150) i que hauria estat sotmès a alguns canvis fins al 200 dC. Aquest procés ens ajuda a entendre el pas d'un cristianisme d'encuny judeocristià i proper als evangelis canònics (sobretot a Mateu) a un cristianisme progressivament distanciat de l'Església apostòlica i de clara tendència gnòstica.⁴ Recollim d'aquesta manera la formulació proposada per J. Schröter, segons la qual Tom visibletza el pas de la tradició de Jesús al gnosticisme cristià, el camí recorregut per un sector significatiu de cristianisme durant la primera meitat del segle II.⁵

4. Vegeu el meu llibre *Un Jesús desconocido. Las claves del Evangelio gnóstico de Tomás*, Barcelona: Ariel 2008, 184 pp.

5. Vegeu la Introducció a NHD, 163. Schröter afirma, amb altres, que Tom ha de ser llegit a partir del lòg. 1, que en seria la clau d'interpretació: allò que salva és trobar el sentit amagat de les paraules de Jesús. Això és cert en el cas de Tomàs², però en Tomàs' l'encapçalament de la col·lecció –i clau d'interpretació– és, probablement, el lòg. 2, on se suggereix que l'objectiu és bus-

El primer estadi: Tomàs¹

Ja hem suggerit que Tomàs¹ poua en un ventall ampli de fonts: tradicions orals antigues, collecció de sentències Q, tradicions pròpies de Mt i Lc i evangelis de Mateu i Lluc (per aquest ordre d'importància),⁶ materials difosos en l'àrea síria a finals del segle 1. Això no significa tan sols que Tomàs¹ depèn en força casos del text actual dels evangelis sinòptics, sinó que manté nombrosos contactes amb les fonts d'aquests evangelis. Una altra qüestió és si, com pensa G. Quispel, Tom hauria emprat l'Evangelí dels Hebreus o bé si ambdós documents pertanyen a la tradició judeocristiana i en beuen paral·lelament. En qualsevol cas, mentre que EvHe té el relat com a forma literària i ha de ser considerat un «evangelí» –afi a Mt–, Tom és una collecció de sentències en la qual gairebé no hi ha episodis narratius (una excepció és l'escena de l'anyell del samari-

---

car i trobar el Regne, en un sentit semblant a l'usat per Mt en el Sermó de la muntanya (vegeu Mt 6,33; 7,7): el qui cerqui i trobi regnarà i arribarà al repòs. Així, doncs, Schröter té raó quan subratlla que el programa teològic de Tom és alternatiu al dels evangelis sinòptics, però aquesta afirmació s'aplica tan sols a Tomàs². En canvi, Tomàs¹ presenta un programa teològic fonamentalment compatible i en continuïtat amb Mt, Mc i Lc.

6. Ja hem dit que la presència de l'Evangelí segons Joan en Tomàs¹ és força més tènue, si se la compara amb la dels evangelis sinòptics.

tà, lòg. 60). A tot estirar, hi ha un cert nombre d'escenes amb breus diàlegs orientats a enquadrar la sentència que Jesús pronuncia. A més, Tom mostra un interès explícit força menor, a diferència de Mt i d'EvHe, per l'activitat de Jesús i pel significat de la seva mort i resurrecció.⁷ La imatge de Jesús que emergeix en Tomàs¹ és la d'un mestre que adreça els seus ensenyaments als seus deixebles masculins, però també els adreça a un home sense identificar (lòg. 72), a una dona anònima d'entre la gent (lòg. 79) i a un grup no identificat (lòg. 91).⁸

La imatge del Jesús mestre encaixa amb les necessitats d'uns missioners judeocristians itinerants, actius vers l'any 100, potser a la Síria oriental, que in-

7. Vegeu, però, el lòg. 55, el text central de Tomàs¹, on se subratlla que Jesús i el deixeble han de carregar-se la creu, i el lòg. 31, on Jesús és anomenat «profeta i metge». Notem que tant Q com Tom són col·leccions de sentències, si bé Q ha estat composta segons un esquema linial que evoca la predicació de Jesús (des del Baptista al retorn del Fill de l'home) i que serà més o menys reproduït pels evangelis sinòptics. En canvi, tant Tomàs¹ com Tomàs² tenen un esquema concèntric divers, referit en tots dos casos als continguts dels ensenyaments de Jesús i no a la seva ubicació dins l'itinerari vital d'aquest.

8. A aquesta llista, caldria afegir-hi Maria Magdalena (lòg. 21) i Salomé (lòg. 61), però aquestes dues referències a deixebles femenines de Jesús es troben, en la meua opinió, en lòguions pertanyents a Tomàs².

tenten consolidar noves comunitats cristianes entre població pagana i població jueva, en aquest darrer cas en clara contraposició amb el judaisme fariseu. Tomàs¹ correspon a un cristianisme missioner que vol donar prioritat als ensenyaments o doctrina de Jesús, tal com es troba en els materials continguts en la tradició sinòptica (Q, M, L, Mt, Lc) i en la pròpia tradició oral (paral·lela a la que desemboca en EvHe), amb finalitats evangelitzadores i catequètiques.⁹ Cal proposar el missatge essencial de Jesús i l'articulació concreta d'aquest missatge per a la vida dels membres de les comunitats cristianes que neixen i creixen a l'ombra de la missió tomasiana. El caràcter bàsic de Tomàs¹ és, doncs, halàquic i parenètic.

És evident que la missió cristiana –també la dels missioners que hi ha darrere Tomàs¹– inclou una dimensió querigmàtica: l'adhesió cristiana exigeix necessàriament la confessió de fe en la mort i la resurrecció de Jesús. També és evident que les comunitats cristianes es constitueixen al voltant d'un relat de l'iti-

9. Aquest caràcter de resum condensat dels ensenyaments de Jesús que presenta Tom ha estat advertit per H.-M. Schenke («On the Compositional History of the Gospel of Thomas», *Forum* 10.1-2 [1994] 9-30). Notem que la mateixa Didakhè o «Doctrina del Senyor a les nacions per mitjà dels dotze apòstols» és, de fet, un breu resum de les normes de vida que ha de seguir la comunitat cristiana d'Antioquia, ben apropat en el temps a Tomàs¹.

nerari vital de Jesús que culmina amb la seva mort i resurrecció, és a dir, amb un evangeli –probablement l’Evangeli segons Mateu, en el cas de les comunitats tomasianes, d’encuny judeocristià. Per tant, Tomàs’ suposa el querigma de la mort i la resurrecció de Jesús, però no l’explicita, i el suggereix en comptades ocasions:¹⁰ la raó d’aquest comportament és que Tomàs’ no es presenta com un evangeli sinó com un recull de sentències de Jesús. Tomàs’ és un recull i, per tant, una tria, una selecció d’allò que més interessa als qui l’han promoguda en ordre a vehicular el missatge de Jesús amb forts tons ètics. Per tant, des del punt de vista dels continguts, Tomàs’ s’inscriu en la teologia de tipus escatològic, històric i ètic que caracteritza el cristianisme primitiu majoritari. En el marc d’aquesta teologia sorgeixen els quatre evangelis canònics, la Didakhè i l’Evangeli dels Hebreus –tots ells, textos enllestits abans o pels volts de l’any 100.

La teologia de Tomàs’

Els temes teològics centrals de Tomàs’ són el Regne, els deixebles i Jesús. El Regne apareix en els lòguions que semblen obrir (lòg. 3) i tancar (lòg. 113) l’estadi

10. Tan sols hi ha al·lusions a la mort (lòg. 55) i a la resurrecció (lòg. 5), de Jesús i dels cristians.

inicial. El tema dels deixebles escandeix tot el text i ocupa un lloc destacat en el lòguion central (lòg. 55). Notem que les semblances amb Mt són més que notables. L'expressió «el Regne» apareix en Tomàs' catorze vegades (dues vegades en cadascun dels lòguions 3 i 113), deu de les quals estan distribuïdes en el decurs de la possible col·lecció inicial de sentències (lòg. 20; 54; 57; 76; 82; 96; 97; 98; 99; 107). Vuit d'aquestes sentències o lòguions són paràboles, les imatges de les quals subratllen l'acció de buscar i trobar el tresor del Regne: la perla (lòg. 76), l'ovella més grassa (lòg. 107), el peix més gros (lòg. 8, aquí, però, sense esment del Regne). Així, doncs, tal com s'afirma en el lòguion que sembla encapçalar tota la col·lecció inicial, el Regne ha de ser buscat i trobat (lòg. 2): aquesta n'és la clau d'interpretació.

D'altra banda, les imatges de les paràboles indiquen que el Regne és un do que entra amb força en el cor de l'home com l'espasa es clava amb força a la paret (lòg. 98), de manera que els resultats són esplèndids, tant si es tracta d'una planta de mostassa (lòg. 20), com d'una llavor sembrada en terra bona (lòg. 9, aquí, però, sense esment del Regne), o bé d'uns pans fets de pasta fermentada pel llevat (lòg. 96). És possible, però, perdre el tresor del Regne i fracassar, tal com mostra la imatge precedent de la dona amb la gerra buida de farina (lòg. 97), la qual contrasta amb la imatge de la dona amb els grans pans acabats de fer

(lòg. 96). El Regne, però, s'imposarà del tot «el dia de la sega», a la fi dels temps: la bona llavor no serà ofegada pel jull, i aquest, posat en evidència, acabarà al foc (lòg. 57).

El Regne és ahora objecte de revelació divina als deixebles i als senzills (lòg. 5). També en els evangelis sinòptics, els misteris del Regne són revelats als senzills (Mt 11,25 par. Lc 10,21), d'acord amb l'axioma de matriu apocalíptica que els dissenys de Déu són manifestats (Mt 10,26 par. Lc 12,2; Mc 4,22 par. Mt 10,26 par. Lc 8,17). D'altra banda, la invitació de Jesús a buscar el Regne ressona en els compassos més antics de la tradició sinòptica (Mt 6,33 par. Lc 12,31). I, davant la qüestió plantejada en Tom 3 i 113 sobre el lloc i el temps en què el Regne ha de venir i manifestar-se, la resposta de Jesús encaixa de ple amb Lc 17,20-21 (si bé aquí són els fariseus els qui pregunten!): el Regne de Déu és «enmig vostre» (Lc 17,21), «al vostre abast», com «un fruit comestible» (Tom 3), està «escampat per la terra» (Tom 113), però «els homes no el veuen» (Tom 113).

En efecte, el Regne és visible tan sols a aquells que els és concedit de veure'l, és a dir, els deixebles. Això mateix se subratlla sovint en la tradició sinòptica (Mc 4,11 par. Mt 13,11 par. Lc 8,10; Mt 13,16-17 par. Lc 10,23-24) i també en Tomàs, on Jesús afirma que els seus misteris –identificats amb els misteris del Regne– es revelen als qui en són considerats dignes (Tom 62).